

Naar een origineel, vitaal en duurzaam veenweidelandschap

In het veenweidelandschap is het wenspakket groot: grootschalige natuur, hogere waterpeilen, meer recreatiemogelijkheden en beleving van het landschap, gezonde landbouw. Een vitaal veenweidelandschap kan veel functies herbergen en combineren, maar de samenhang moet georganiseerd worden. Verdeeld tussen ecologen, hydrologen, recreatieondernemers en boeren is het landschap ten dode opschreven. Wij bepleiten een gemeenschappelijke ontwerpende benadering voor de toekomstige ontwikkeling van het landschap.

Het huidige veenweidenlandschap vormt samen met de oude stadscentra van Holland en Utrecht een canon van de rurale en stedelijke geschiedenis van West-Nederland. De landschapspatronen zijn grotendeels ontstaan in de 12e en 13e eeuw tijdens de eerste ontginningen die zich vanaf de rivieroever over het gebied uitrolden. Aan het eind van de parallelle kavels met een lengte van 1 à 2 kilometer werd, als er ruimte was, een kade aangelegd die de ontginningsbasis vormde voor de volgende ontginning. Bij Kockengen ontstond zo een geometrisch landschap, met typische cope-ontginningen die na elkaar zijn aangepakt. In bijvoorbeeld de Ronde Hoep en bij de Vecht vormden verschillende rivierarmen elk een ontginningsbasis en bepalen waterstructuren nog steeds het landschap (Terra Incognita, 2010).

Na de middeleeuwen volgde de verving. Veen, bij voorkeur mosveen, werd afgegraven als brandstof voor de steden. Toen de techniek het mogelijk maakte om onder water te baggeren ontstonden plassen. Die konden vervolgens drooggelegd worden dankzij andere uitvindingen als de windmolen. Perioden van groot- en kleinschalige ontginningen wisselden elkaar af waardoor geen enkele droogmakerij hetzelfde is en landschapspatronen verschillen. Zo zijn in het gebied de Ronde Venen nog fraai de lijnen uit het veenlandschap zichtbaar tussen de droogmakerijen.

Landschap Kenmerken

Het veenweidelandschap is prachtig; met gras en water, in lange lijnen, is er een uiterst herkenbaar en samenhangend landschap ontstaan. Het veenweidelandschap is onverbidlijk (op de kade met de neus in de wind) en troostrijk tegelijk (oude molens, vogelgeluiden en bloemen). Om het veenweidelandschap te kwalificeren onderscheiden we zeven kenmerken, zie Royal Haskoning (2009) en Woestenburg (2009):

- cultuurhistorische elementen in een continu grondgebruik

Van het landschap uit de 12e en 13e eeuw kennen we geen beelden. Het duurde 500 jaar voordat de eerste globale topografische kaarten werden gemaakt. Toch weten we dat dit landschap 900 jaar geleden is gepland, collectief gemaakt en sindsdien continu is onderhouden. We kennen het als weidelandschap, maar ooit is er plaatselijk ook graan verbouwd. De meeste historie is zichtbaar in de linten, kralensnoeren van oude boerderijen langs vaarten en wegen, aaneengesmeed door beplanting op en om de erven. Eigen wereldjes in het open landschap. Historisch is ook de veenweidekaas waarmee al honderden jaren internationale handel wordt gedreven.

- open landschap met zachte randen

Grote open ruimtes met lange lijnen geven perspectief en ritme aan het landschap. De sloten maken de schaal voelbaar. Er is in veel gevallen een mooi contrast tussen

FRANK STROEKEN &
WIM DIJKMAN

Ir. F. Stroeken Terra
Incognita, Stedenbouw en
Landschapsarchitectuur,
Rotsoord 13 B, 3423 CL Utrecht
Frank@terra-i.nl
Drs. W. Dijkman CLM

Foto Aat Barendregt
geo.uu.nl/pictures/
barendregt. Nieuwkoopse
plassen

de openheid van uitgestrekte graslanden (weiland, hooiland) en de beslotenheid van groene linten aan de randen.

- *diversiteit op kleine schaal en gevarieerde lijnen*

Binnen het open landschap is er overal op kleine schaal variatie te vinden. Het gaat om kleine dingen: bochten in verder rechte sloten, wegen die net niet recht zijn, bosjes en boomgroepen in de velden, microreliëf en gevarieerde oevers.

- *historisch samenspel tussen landbouw en natuur*

Veenweidenatuur bestaat uit bloemrijke graslanden zoals blauwgraslanden en dotterbloemhooilanden en krabbescheersloten. Ze is op het huidige agrarische bedrijf verbannen naar slootkanten of naar percelen waar later gemaaid wordt vanwege weidevogels. Het zompige land is de belangrijkste (inter)nationale kraamkamer voor weidevogels, zoals grutto, Kievit en tureluur.

- *moerasnatuur met sporen van de ontginningsgeschiedenis*

Op diverse plekken liggen waardevolle stukken moerasnatuur: bijvoorbeeld riet- en zeggegemeenschappen en ook elzenbroekbossen. Het zijn plekken met een geschiedenis van veenafgraving waar de landbouwontginning veelal mislukt is. Wat ooit gezien werd als *wasteland* is nu Natura 2000-gebied met interessante verlandingsprocessen.

- *zichtbaarheid van water*

Het veenweidelandschap heeft een uitgebreid en dicht netwerk van sloten dat de bloedsomloop van dit landschap verzorgt. De slootpeilen zijn hoog waardoor het water goed zichtbaar is. Dit netwerk had vroeger een belangrijke transportfunctie. Vaarboeren waren er niet alleen in Laag-Holland maar bijvoorbeeld ook in Kamerik, Mijzijde en Zegveld.

- *natte infrastructuur*

In het dalende veenland zijn de structuren om het waterpeil te beheren continu in ontwikkeling. Vechten tegen het water werd afgewisseld met het gebruik van water om het veen nat te houden en voor militaire defensie. Spui-

en schutsluizen, kades, molengangen en gemalen maken allemaal deel uit van deze traditie. Al in de 14e eeuw zijn grootscheepse kanalen gegraven, bijvoorbeeld om het water rond Harmelen af te voeren naar de Vecht. Kades, dammen met hekjes en bruggen zijn typerend voor het landschap.

Dynamiek van alle tijden

Het landschap heeft sinds de 12e eeuw voornamelijk uit weides bestaan. Toch is het een dynamisch landschap. Het veenweidesysteem is continu veranderd onder invloed van de regionale en internationale markt. Naast voedsel werd bijvoorbeeld energie geleverd (turf). In tijden van schaarste werd graan geteeld, maar ook hennep voor scheepstouwen. Afval uit de stad werd gebruikt om de bodem te verstevigen. Ondertussen specialiseerde de kaasmakerij zich sterk. Een mooi voorbeeld is de internationale 'vleeshandel'. Al rond 1700 kochten westelijke veenweideboeren ossen in Denemarken. Jaarlijks werden zo'n 40.000 ossen in kuddes van Denemarken naar West-Nederland gedreven (Bieleman, 1985). In de zomer werden ze afgemest; het vlees werd verkocht in de steden. Door dit systeem had de Hollandse boer de handen vrij om zich volledig te concentreren op het maken van hoogwaardige kaas.

Verschraling en tegenkrachten

Het landschap is op het eerste gezicht onveranderd. Verkavelingspatronen zijn gerespecteerd, ook door landinrichtingsprojecten in de tweede helft van de 20e eeuw. De cruciale rol van water in dit landschap maakt dat schaalvergroting van percelen en daarmee van het waterlopenstelsel niet aan de orde is. Toch vinden er recent belangrijke veranderingen plaats in het landschap:

- de bodem daalt. Veengrond die in aanraking komt met lucht 'verbrandt'. Bodemdaling vindt al eeuwen plaats

maar in de laatste 50 jaar gaat het sneller. Het boezemstelsysteem krijgt een artificieel karakter, hoog verheven boven het maaiveld. Het aantal peilgebieden neemt toe, want de bodem zakt niet overal even snel. Bodemdaling vindt versneld plaats op de grens met diepe droogmakerijen, waar het water weg zijgt uit het veen.

- intensivering in de landbouw zorgt voor monotone vegetatieve hooilanden. De schrale en daardoor bloemrijke kavels van weleer, ver van de boerderij, worden nu ook van mest voorzien. Alleen waar de natuurfunctie relatief dominant is maait de boer weer diversiteit voor de koeien.
- door schaalvergroting verliezen historische gebouwen hun oude functies. Dit erfgoed wordt nu onderhouden dankzij investeringen van veelal welgestelde burgers.

De veranderingen hebben geleid tot een ecologisch of- fensief: overheden streven naar meer onderling verbonden natuur. Een groot regionaal netwerk moet de veenweidenatuur versterken en de geïsoleerd liggende laagveenmoerassen verbinden. Het landschap kan met deze natuur aan kwaliteit winnen, weer meer variatie in kleur krijgen van graslanden, opgaande beplanting en groen ingepaste bebouwing. We zien het veenweidelandschap als een schilderij van Mondriaan waarvan de kleuren verbleken. De oude kleurstelling terug krijgen lukt niet. Dus moet je soms nieuwe kleur toevoegen. Herstructurering van de Mondriaan is nodig waarbij de samenhang tussen vorm en kleur behouden moet blijven.

Landbouw

Drager van het landschap

De melkveehouderij is de drager van het veenweide cultuurlandschap. Fraaie boerderijgebouwen weerspiegelen het competitieve voordeel dat de landbouw in de veenweiden tot 100 jaar geleden had. Ontwaterde veenbodems leveren voedingsstoffen voor gewassen terwijl andere delen van Nederland moesten wachten op de uitvinding

van kunstmest om de productie op vergelijkbaar of beter niveau te krijgen. Door de opkomende mechanisatie veranderde het competitieve voordeel van de veenbodems in een nadeel. De draagkracht van de bodem is beperkt en schaalvergroting is door de vele noodzakelijke sloten niet of nauwelijks mogelijk. Wel hebben de ruilverkavelingen in de veengebieden in combinatie met ingrepen in de waterhuishouding de rentabiliteit van het veenweidebedrijf sterk verbeterd. In het waterbeheer worden uniforme droogleggingen van 60 centimeter en soms meer aangehouden voor het gehele gebied en een laag peil in de winter waardoor het gras vroeger in het voorjaar start met groeien en de boeren eerder het land op kunnen. Daarnaast zijn (en worden) gronden herverdeeld onder de boeren. Bedrijven zijn uit het lint naar het achterland verplaatst en worden ontsloten door nieuw aangelegde en ruimere polderwegen. Ondanks al deze verbeteringen zijn er nog diverse beperkingen. Voor de huidige landbouw is dat vooral de perceelsgrootte, infrastructuur en de draagkracht van de grond. De westelijke veenweiden hebben inmiddels een status aparte wat betreft beperkingen en vallen onder de Europese criteria voor *Less Favoured Areas*. Vanaf 2007 krijgen de boeren hier een extra hectaretoeslag.

Agrarisch perspectief

Vanaf de jaren negentig worden keer op keer negatieve voorspellingen gepubliceerd over de toekomst van de landbouw in de westelijke veenweiden. De cijfers laten echter iets anders zien. Volgens een inkomensvergelijking over de jaren 2001 t/m 2003 liggen de inkomens in de westelijke veenweiden 15% boven het landelijke gemiddelde. Het opvolgingspercentage is nog steeds gelijk aan het landelijke gemiddelde (Van der Bijl & Dijkman, 2007), terwijl alternatieven om de hoek liggen. Schaalvergroting vindt plaats, maar blijft achter bij de rest van Nederland. Wat is het geheim van deze veenweidenlandbouw?

Verplaats geen boeren van elders naar het veenweidengebied. Ze redden het niet. Boeren in de veenweiden is een vak apart, een hoogwaardig ambacht. Je leert het door er mee op te groeien en zo vertrouwd te raken met de bijzondere bodem. Het succes van de veenweidenlandbouw zit in het ondernemerschap. Zo halen de boeren gemiddeld 30% van hun inkomen uit natuurbeheer zonder dat de melkveehouderij eronder lijkt te lijden. Ze zijn het meest succesvol in het beschermen van weidevogels (SOVON, 2010). Velen weten het schrale gras uit natuur en weidevogelgebieden te benutten op hun bedrijf.

Maar nu komen er weer nieuwe uitdagingen aan: de bodemdaling moet verminderd worden evenals het aantal peilvakken en netto moet het waterpeil omhoog (VROM *et al.*, 2006). Is dat dan de doodsteek voor de veenweidelandbouw? Zullen dan nu verrommeling en verruiging gaan optreden die al jaren worden voorspeld maar nog nergens in het veld zichtbaar zijn? Dat hoeft niet, zegt een groep boeren, die in het kader van de Agenda Westelijke Veenweiden door de drie westelijke provincies is geconsulteerd. Vermindering van peilvakken en terugdringen van bodemdaling is mogelijk als de landbouw kan werken met een grotere variatie in drooglegging binnen bedrijven en gebieden. Onder bepaalde voorwaarden kunnen nattere gronden (peil < 45 centimeter) in het bedrijf worden opgenomen:

- toevoeging vindt plaats tegen een lagere dan de agrarische waarde;
- en het aandeel natter land maakt maximaal 30 tot 40% van het bedrijf uit.

Analyses laten zien dat een modern melkveebedrijf onder deze voorwaarden nattere gronden goed kan inpassen (De Vos, 2008; Schrijver, 2008). Afhankelijk van de mate van drooglegging is een breed scala van bedrijfstypen denkbaar dat de uitdaging aan kan gaan (Kloen *et al.*, 2008). De kansrijkheid per bedrijfstype wordt mede bepaald door het innovatieve vermogen van de onderne-

mers wat betreft landbeheer en bedrijfsmanagement. Een belangrijke doelstelling hierbij is de besparing van arbeid en verbetering van de waterhuishouding (zie synthese).

Landbeleving Betekenis voor de stad

De afgelopen decennia is de relatie van het westelijk veenweidengebied met de omringende steden veranderd. Bewoners van steden als Gouda, Zoetermeer en Utrecht-West zoeken rust en ruimte in de westelijke veenweiden. De boer komt niet langer voedsel en energie brengen, maar de stad komt het halen, liefst met wat vermaak erbij. De stroom is omgedraaid; het platteland ligt open voor de stad. Stedelingen staan steeds verder van de landbouw af, maar op cultureel gebied vindt er een herwaardering plaats. Kunstenaars schilderen weer volop koeien, het pure landleven is een verkoopargument en het CPB vergeleek het veenweidelandschap met een kostbare Mondriaan in staatsbezit: het mag wat kosten (CPB, 2006). Terwijl stedelijke invloeden onmiskenbaar toenemen wordt de waarde van het veenweidegebied voor de stad vaak toch overschat. Autochtone en allochtone stedelingen die willen recreëren zoeken bij voorkeur een landschap van beschutting en vrije betreding zoals dat op de Veluwe of in de duinen te vinden is. Komt dit door de onbekendheid van de veenweiden als uitloopgebied, is de infrastructuur beperkend of zijn de open en winderige landschappen te onherbergzaam?

Ontwikkeling van belevingswaarden

Er zijn goede redenen om de veenweiden meer tot een belevingslandschap te ontwikkelen. Meer diversiteit in het landgebruik kan daar een onderdeel van zijn. Voor de recreatievisie van de ANWB (2009) heeft Terra Incognita aangegeven hoe dit belevingslandschap er uit zou kunnen zien:

- veenweiden als toegankelijk groen achterland voor de stad met een sterker routenetwerk;
- meer combinaties van recreatie en landbouw en van recreatie en natuur;
- cultuurhistorische plekken en bouwwerken beter uitbaten als publiek erfgoed;
- sterkere streekidentiteit, ook in de PR van agrarische producten;
- regionale parken aan de randen van steden, waar ook bosontwikkeling in past;
- recreatieve gebieden langs landschapsstructuren als Amstel, Ouder Rijn, Rotte en Vecht van waaruit toegang tot de veenweiden mogelijk is.

Synthese: bouwen vanuit de landschapsbasis

Landbouw, recreatie en cultuurhistorie bieden verschillende invalshoeken op het veenweidelandschap. Samen tonen ze wat voor kansen er allemaal zijn voor een gezonde toekomst van het veenweidegebied. Het zijn kansen die alleen gepakt kunnen worden als velen willen meebewegen en investeren.

Innovatie door boeren

Boeren staan met het gezicht naar de samenleving. Zij zijn bereid nieuwe uitdagingen op te pakken, maar kunnen dat alleen als ze in staat zijn om op twee met elkaar samenhangende manieren te innoveren. In de eerste plaats moeten zij kunnen innoveren in de bedrijfsvoering. Zij zullen met dezelfde arbeid meer land moeten beheren dat per hectare minder opbrengt. Dat vraagt om innovaties in arbeidsbesparing: melken in het veld in plaats van op stal en dat kan ook in de natuur zijn, beweiding aansturen met GPS (*Virtual Electric Fencing*), drijvende stallen, vernieuwingen in koevariëteiten, veranderende verhoudingen in melkvee/jongvee, et cetera (Galama, 2006). Maar er zijn ook andere kansen

zoals het toepassen van eendenkroos als veevoer (Holshof & Hoving, 2008). De praktijk laat zien dat vernieuwingen in het landgebruik in het veenweidegebied bijna steeds gestuurd zijn door de ondernemers uit het gebied zelf. Samen die kracht verder ontwikkelen is niet alleen in het belang van die ondernemers, maar van de bevolking als geheel, zeker in de Randstad. Daar liggen kansen voor een tweede type innovatie, die van de relatie stad-platteland. Dat kan op vele manieren gebeuren mede afhankelijk van de geografische ligging. Ook ondernemers verder van de stad kunnen rust en ruimte bieden aan gasten uit de omliggende steden of aan de groeiende groep buitenlanders die wil genieten van de combinatie van stedelijke en landelijke cultuurhistorie. Het gebied zou het vestigingsklimaat voor bedrijven in de Randstad positief kunnen beïnvloeden, maar het is een kunst om die potentie waar te maken.

Ontwerpen met ondernemer en omgeving

Experimenten worden gedragen door ondernemers; het is zaak om hun innovaties te ondersteunen en hun kennis te ontsluiten en breder beschikbaar te maken. Respect en erkenning voor hun rentmeesterschap, voor democratische tradities en zelfbeschikking zijn daarbij essentieel. Er is behoefte aan initiatieven die bruggen slaan tussen stad en platteland, bijvoorbeeld van steden die direct investeren in de polder of van boeren die zelf markten ontwikkelen in de steden. Het is de uitdaging om informele netwerken op het platteland in te zetten voor sturing op landschapskwaliteit. Kwaliteitsbewaking is vooral effectief aan de voorkant: actief, stimulerend, onderzoekend en bottom-up. Alleen dan kan het samengaan met serieuze betrokkenheid vanuit het gebied.

Gebiedsontwikkeling

Hoe wordt je het eens over een landschap dat plaats biedt aan landbouw, recreatie, natuur en cultuurhistorie? De mo-

Foto **Terra Incognita** stal-
sessie Boterhuispolder

gelijkheden vind je door samen te ontwerpen. Een sociale vorm van ontwerp is nodig, evenals gebiedsprocessen die inspireren en collectief gedragen worden. Het ontworpen toekomstbeeld kan als inspirator dienen en mensen enthousiasmeren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de Boterhuispolder bij Leiderdorp, waar enthousiast (en laagdrempelig) is gewerkt aan meer recreatiemogelijkheden (Terra Incognita, 2007). Voorbeelden van interactieve ontwerpprocessen zijn ook te vinden in Alphen-West, Stompwijk, Groot Wilnis-Vinkeveen en Vathorst (www.terra-i.nl; www.clm.nl; www.kwaliteitsatlas.nl).

Daarnaast moet het ontwerp ook het strategisch belang van alle partijen dienen. Bij afwegingen die het private en publieke domein betreffen, landbouwgrond versus recreatie, beleving of cultuurhistorie, lopen de belangen uiteen. Oplossingen ontstaan wanneer belangen gekop-

peld worden. Er zijn verschillende constructies mogelijk om de baten terecht te laten komen bij de partijen die de investeringen doen: grondbank, groenfonds, pacht, toegangsheffing. De overheid moet hierbij een stimulerende rol vervullen en flexibiliteit tonen zodat op de markt kan worden ingespeeld.

De overheid heeft nog een andere rol: zij bewaakt wat bescherming nodig heeft. Sommige zaken hebben tijd nodig om zich te ontwikkelen: historische kades, bosjes, schraalgraslanden. Dit betekent dat over het beheer langdurige afspraken gemaakt moeten worden of dat verantwoordelijkheden juist ruimtelijk gescheiden moeten worden.

Identiteit en samenhang

Alle actoren, waaronder de overheid, hebben baat bij een samenhangende identiteit van 'hun' veenweidegebied.

Het cultuurhistorische en open landschap vertegenwoordigt voor alle eigenaren toekomstwaarde, maar is kwetsbaar voor schoksgewijze veranderingen, zodat niet elk particulier experiment moet worden toegejuicht. Niet alles kan. Van gebiedsontwikkeling wordt verwacht dat het de samenhang van het landschap bewaakt. Het is als spelen met vuur in de buurt van een Mondriaan, maar het kan. Gezamenlijk optrekken leidt tot efficiëntievoordelen op tal van terreinen: instelling van waterpeilen, aanleg van routes, bescherming van vogels en vergroting van de recreatieve aantrekkelijkheid.

Om te bepalen wat je moet vastleggen en wat flexibel blijft moet de overheid goed weten wat ze wil. Hier komen dilemma's en heikele kwesties bij kijken. Mogen we bomen kappen – zoals de laatste vijf jaar en met subsidie is gebeurd – die dienen als schuilplaats voor vossen en roofvogels, omdat we zo veel mogelijk grutto's willen hebben? Of is de identiteit ook, of juist, gebaat bij diversiteit van

beplanting in het landschap? Als de doelen helder zijn kan het instrumentarium worden aangepast zodat negatieve gevolgen voorkomen worden.

Identiteit speelt op verschillende schaalniveaus. Op regionaal niveau speelt bijvoorbeeld de herkenbaarheid van de Oude Hollandse Waterlinie en is de uitdaging hoe een kansrijke natuurzone daaraan kan bijdragen. Daar moeten dus regionaal afspraken over worden gemaakt bijvoorbeeld in een gebieds- of groenprogramma. Minstens zo belangrijk is de schaal van de streek of de polder, de landschappelijke identiteit zoals die wordt herkend in het gebied. Hier geldt: denk niet te groot, en zoek naar het streekeigene. Scheer gebieden als Ronde Venen, Zegveld en Vecht niet over een kam. Ten slotte is de identiteit van het individuele bedrijf belangrijk. Veenweideboeren en andere ondernemers bouwen hier ieder voor zich en samen aan het landschap van de toekomst.

Literatuur

ANWB, 2009. Het Groene Hart mooi dichtbij. ANWB-visie op de recreatieve inrichting van het Groene Hart. Opgesteld door ANWB en Terra Incognita.

Bieleman, J. 1985. Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Verandering en verscheidenheid.

Bijl, G. van de & W. Dijkman, 2007. Melkveehouderij in westelijk veenweidegebied kan tegen een stootje. ROM magazine november 2007.

CPB, 2006. Notitie 2006/43.

Galama, P. 2006. Rigoreus vooruit. Bouwstenen voor nieuwe bedrijfs-systemen in natte veenweidegebieden en beekdalen. Een beeldboek met innovatiekaarten. ASG, Lelystad.

Holshof, G. & I. Hoving, 2008. Eendenkroos nu ook voor de koe. V-focus, juni 2008.

Kloen, H., A. de Bonte, M. Pikkemaat & W. Tolkamp, 2008. Landschapswaaijer, bouwstenen voor duurzame landbouw. CLM (671) Culemborg en Aequator Groene Ruimte.

Royal Haskoning, 2009. Landschap. Publicatie binnen het project Waarheen met het Veen. www.waarheennmethveen.nl

Schrijver, R.A.M., D.P. Rudrum & T.J. de Koeijer, 2008. Economische inpasbaarheid van natuurbeheer bij grasdierbedrijven. Wageningen. Wot Natuur en Milieu, Rapport 80.

SOVON, 2010. Weidevogelbalans. Nijmegen/Utrecht. SOVON/LNB.

Terra Incognita, 2010. Landschap in de Venen; tussen Amstel en Rijn (concept). Provincie Utrecht.

Terra Incognita, 2007. Toekomst Boterhuispolder. Verkenning in drie scenario's.

Vos J.A., P.J.T. van Bakel & I.E. Hoving, 2008. Waterpas nat- en droogteschadeberekeningen ten behoeve van landbouwkundige doelrealisatie. Wageningen. Alterra-rapport 1653.

VRM, LNV, VenW & EZ, 2006. Nota Ruimte, Ruimte voor ontwikkeling. Deel 4: tekst na parlementaire instemming.

Woestenberg, M., 2009. Waarheen met het Veen. Kennis voor Keuzes in het westelijk veenweidegebied. Wageningen. Uitgeverij Landwerk.